

arra, hogy a gondolat és a kifejezésnek eszköze közötti összefüggést immár a nyelvi kifejezés keretein túl is elemezhesük. A gondolatok kifejezésének általános problematikája és az egyiptológia klasszikus területeinek szerencsés találkozása különösen érdekessé és sokak számára gyümölcsöző ismeretek forrásává teszi Farkas könyvét.

KONDOR ZSUZSANNA

Mary Douglas: Rejtett jelentések

ANTROPOLÓGIAI TANULMÁNYOK

Fordította: Berényi Gábor. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 365 old., 2780 Ft

Az antropológus munkáját módszertani bevezetőkből gyakran ábrázolják oszcilláló folyamatként: a tevékenységet folytonos oda-vissza mozgás jellemzi a kutatás terepén használatos kategóriák, a probléma helyi megfogalmazása, illetve a tudományos közösség nyelve, analitikus érvelésmódja között. Az analógia hatásosan fejezi ki a kulturális és a szociálanropológia néhány alapvető szakmai normáját, így a kutatói tevékenység és a kutatott társadalmi gyakorlat többszöri szembesítésének igényét vagy a „fordítás” szerepét az értelmezésben.

A terep közelségének és távolságának problémája azonban másképpen is jelentkezik egy-egy kutató életművében. Az elméletalkotás során az adott terepekhez és cselekvőkhöz kötődő értelmezései fokozatosan kioldódnak ezekből a kötelekekből, és olyan szinten fogalmazódnak újra, ahol egyre kiterjedtebb további kutatásokat inspirálhatnak. A brit szimbolikus antropológia iskoláját képviselő Mary Douglas is ilyen utat járt be, amíg Közép-Afrika egyik törzsi kultúrájától, a mai Kongó területének esőerdőiben élő leléktől eljutott a társadalmi struktúrák és kozmológiák kapcsolatának univerzális elméletéig.

Douglas egyike azoknak a kutatóknak, akik a gyarmati rendszerek felbomlása után elősegítették az antro-

pológia „hazatérését”, vagyis azt, hogy a diszciplína központi célkitűzései közé lépjen elő a „modern” társadalmakra is vonatkoztatható tudás előállítása. A kutatás gyarmati viszonyainak megváltozása ugyanis döntően befolyásolta Douglas pályáját. A kongói függetlenség 1961-es kikiáltását polgárháború követte, így megszakadtak a régióban folyó addigi vizsgálatok. A klasszikus antropológia ismeretelméleti bázisának, a „primitív-modern” ellentétpárnak a kritikája és felszámolása nyomán követelménnyé vált, hogy az antropológia immár a kutatás földrajzi-társadalmi helyétől függetlenül határozza meg szemléleti kereteit. Ezt a követelményt Mary Douglas egyszerre két irányból is érvényesíti munkáiban: egyfelől rámutat azokra a kulturálisan meghatározott alapelvekre, amelyek a „modern” társadalmakban is nélkülözhetetlenek a tudás és az együttélés társas szabályozásához, másfelől bírálja azokat a – jelentős részben a klasszikus antropológia közreműködésével kialakított – elképzeléseket, amelyek a „primitíveket” időtlen hiedelmeknek és rituális kényszereknek alávetett csoportként ábrázolják.

Az antropológiai kutatás történetében régi dilemma, hogy a jól körülhatárolható terekhez és kulturális kötelekhez ragaszkodó társadalomtudomány miként kerülheti el a partikularizmus vádját, a megfigyelés „itt és most”-ja hogyan hozható kapcsolatba a tudományos létjogosultságot biztosító modellalkotással és univerzális érvényesség-igénnyel. Mary Douglas elemzései sosem korlátozódnak a mítoszoknak, bizonyos állatfajok kultúrájának vagy egyes testi állapotok rituális kezelésének önmagában vizsgált kérdéseire. Figyelme minden esetben az egyes kozmológiai rendszereket létrehozó felosztási elvekre irányul, melyeket az adott társadalmak szerveződéssel összefüggésben elemel. Kutatói hírnevét az 1966-os *Purity and Danger* című kötet alapozta meg, azon szabályozási formák összehasonító vizsgálata, amelyekkel az egyes kultúrák megkülönböztetik és elhatárolják a tisztaságot a szennyezéstől. Tézise szerint a tisztaság és a tisztátalanság fogalmai az adott társadalom erkölcsi rendjét és világképét biztosító szimbo-

likus rendszerekbe illeszkednek. A szennyezőként megbélyegzett testi funkciók, fizikai állapotok és cselekvések valójában a társadalmi rendet fenyegetik, ha átlélik a számukra kiszabott határokat. A különböző rituális megtisztítási eljárások elsődleges feladata, hogy a fizikai környezetben reprodukálják az adott kultúra rendre és koherenciára vonatkozó elképzeléseit. A menstruációs vért például ezért tekintik szennyezőnek a férfi és a nő szerepeket szigorúan elkülönítő társadalmakban. A veszéllyel vagy szennyezéssel járó helyzeteket megelőzve biztosítható, hogy tisztává váljanak és fennmaradjanak a társadalmi definíciók. Egy kultúra „rejtett jelentései” valójában ezekre a kimondatlan, közös előfeltevésekre utalnak. Douglas később ezek segítségével elemelte többek között a zenei ízlésnek, a modern fogyasztói választásnak vagy a környezeti kockázatok megítélésének kulturális meghatározottságát.

A *Rejtett jelentések (Implicit Meanings)* az első kötet, mely az idén 84 esztendősz antropológustól magyar nyelven a boltokba került. A megjelenését követően nem sokkal már kapható volt kiadásának évenkénti árendmennyes kiadásán. Ennek népszerűségét ismerve – a megjelenés pusztá ténye mellett – még inkább okunk lehet azt feltételezni, hogy számos hazai érdeklődő most találkozott először Mary Douglas munkásságával. A magyarországi fogadtatás szempontjából tehát lényeges, hogy a kötet mely ponton avatja be az olvasót a tematikailag sokszínű, terjedelmes életműbe. A *Rejtett jelentések* esszégyűjtemény, melyet Douglas „nagy művei”, a már említett *Purity and Danger* és az 1970-es *Natural Symbols* után jelentetett meg 1955 és 1972 között írt munkáiból. A kötet tartalmát – a magyar kiadás fűlszövegének meghatározása szerint – „könyvismertetéseiből” és „a nagyobb közönségnek szánt dolgozataiból” állította össze. A meghatározás az indokoltnál csekélyebb várakozásokat ébreszthet a szövegekkel szemben, az „alkalmi írások” műfajára utal, noha a *Rejtett jelentések*ben ennél többről van szó. A kötet azt a folyamatot mutatja be, ahogyan az afrikánistaként pályára lépő Douglas – miután terepmunkáját nem folytat-

hatja a megkezdett irányban – kidolgozza azokat az alapelveket, amelyekre támaszkodva kibontakozhatott a szimbolikus antropológia általa képviselt irányzata. Az alapvető téziseket tartalmazó kötetek után az összefoglalás és az újraértelmezés igényével tekint végig addigi munkáján. Az olvasó így az utalások sűrű hálózatában találja magát, melyek az említett terepmunka tapasztalataira, a pályatársak és tanárok (pl. Evans-Pritchard, Basil Bernstein, Victor Turner) munkáira, ám elsősorban korábbi saját könyveire vonatkoznak. A *Rejtett jelentések* tehát áttekintést ad a szerző főbb kutatási területeiről, ám a kötet ezen túlmutató jelentőségét – a korábbi gondolatok kritikáját és újrafogalmazását – csak azok értékelhetik, akik ismerik a magyarul egelőre kiadatlan előzményeket.

Az iskolateremtő pozícióba lépő tudósok – Mary Douglas ilyen helyzetben volt a *Rejtett jelentések* fejezeteinek megírásakor – rendszerint már maguk megteszik az első lépéseket elméletük kanonikus helyének kijelölésére, meghatározzák a főbb kapcsolatokat, amelyek az adott tudományos diskurzus más szereplőjéhez fűzik őket. Douglas a szimbolikus antropológia értelmező eljárásait több esetben a nyelvészet, közelebbről a Lévi-Strauss által képviselt strukturális elemzés módszereihez hasonlítja. Írásaiban a kulturális minták felszíni sokszínűsége mögött húzódó alapvető kategóriák, a bináris oppozíciók központi szerepe bizonyítja ezt a kapcsolatot. Ám az egyes gondolkodási formák mélyén nyugvó modellek felállítását nem tekinti végleges magyarázatnak. Ennyiben közelebb áll Basil Bernsteinhez, a kulturálisan meghatározott kifejezésmódok elemzését hozzá hasonlóan a társadalmi kontextusnak, a „használók” sajátos helyzetének a figyelembevételével tartja kielégítőnek. A *Rejtett jelentések* Bernsteinről és Lévi-Straussról egyaránt tartalmaz egy-egy méltató írást, ám az előbbi cikk jóval melegebb hangon mutatja be tárgyát. Douglas munkája különösen fontos lehet azoknak a szociológusoknak, akik a tudásszociológia és a fenomenológia döntően elméleti örökségét empirikus kutatási programnak is tekintik.

A saját tudományos törekvései meghatározását segítő referenciák között lényeges helyet foglalnak el a Durkheim-hivatkozások – többnyire az utolsó nagy műre, *A vallási élet elemi formáira*. A *Rejtett jelentések* bevezetője Durkheimet olyan tudósként ábrázolja, akit mindenekelőtt az intézményes, „objektív” tudományosság kívánalmai meggátoltak abban, hogy kifejtse munkásságának végső ismeretelméleti következményeit. Durkheim ugyanis igyekezett megvédeni saját közösségének értékeit elméletének relativista következtetéseitől. Ragaszkodott ahhoz a feltevéshez, hogy a primitív népek teljesen különbözőnek tőlünk, csoportjaik a hasonlóság alapján szerveződnek, tudásuk pedig csakis azokhoz a társadalmi viszonyokhoz kötődik, amelyek létrehozták, és amelyeket legitimál. Ennek nyomán Douglas a durkheimi gondolatmenet radikalizálásának programját tűzi ki. A *Rejtett jelentések* olvasásának egyik kézenfekvő szempontja lehet, hogy ez a program miként valósul meg az egyes fejezetekben – habár érdemes figyelembe venni, hogy Durkheim talán éppen *A vallási élet elemi formáiban* került legközelebb a Douglas által kimondott bírálat megfogalmazásához.

Mary Douglas elméletének – s benne a klasszikus eszmék továbbfejlesztésének – egyik kulcsa a társadalmi gyakorlat középpontba helyezése és a racionalitás koncepciójának alkalmazása a kultúra magyarázatában. Bírálja azt a megközelítést, amely az emberek és kozmológiai eszmék elkülönültségét feltételezi, s egy olyan külső társadalmi környezetet rajzol az individuumok köré, mely testetlen módon képes szabályozni viselkedésüket. A társadalom által gyakorolt kényszer helyett inkább a társadalmi gyakorlatban kialakuló kölcsönös szabályozásról (a kötet fordításában: „ellenőrzésről”) beszél, ahol az emberek manipulálják kozmológiai rendszereiket, azt, ami a saját életükre sújtana le, kikerülik, ám ugyanakkor felhasználják arra, hogy egymást kölcsönös alkalmazkodásra kényszerítsék. A negyedik fejezet a rituális szabályozási módok egyik jellemző formájáról, a férfi gyermekágy gyakorlatáról szól, mely a férjnek a feleségre és annak gyermekére vonatkozó igényét nyilvánítja ki

(ennek során vajdó felesége mellé fekszik, és esetenként fájdalmait is utánozza). Mindez egyes törzsi társadalmakban nyilvánosan elismert rítus, melynek elhagyása a hiedelem szerint szerencsétlen következményekkel jár. Orvosi beszámolók szerint ugyanez a gyakorlat a jelenkori Angliában is feltűnt magánjellegű rítus formájában olyan pároknál, ahol a férj hosszabb időszakokat kénytelen otthonától távol tölteni. A rítus mindkét esetben veszélyhiedelemre épül, a társadalmi viszonyok közvetlen manipulációjára használható fel, s ugyanakkor szemléletesen fejezi ki a társadalom alaptermészetével kapcsolatos meggyőződéseket. Douglas elméletében a társadalomtípusok megkülönböztetésének egyik legfőbb szempontja a rendellenességekkel való bánásmód és az osztályba sorolás merevségének mértéke. A *Nevetek-e a kutyák?* című tanulmány szerint az egyes társadalmakra jellemző szabályozás tükröződik a test ellenőrzésében, abban, hogy a testi elengedtség és ellenőrzöttség toleranciaküszöbét hol állapítják meg. A testi kommunikáció ezáltal válik a társadalmi struktúra közvetítőjévé. Hasonló folyamatok szabják meg azt is, hogy a tréfalközös milyen feltételek mellett minősül felforgatónak vagy megengedhetőnek.

A szocializáció és a viselkedés kulturális meghatározottságára épülő magyarázatok a szociológiában és az antropológiában hagyományosan szemben állnak a racionális választások modelljeivel. Douglas azonban új megközelítést javasol a kultúra és a racionalitás problémájának összehangolására. A racionalitás nem annyira az egyes kulturálisan meghatározott vélekedésekben keresendő, mint inkább a kezelésükben, a kétértelműség mérséklésére való törekvésben. A racionális cselekvések itt leginkább a „társas ökonómia” szociálpszichológiából ismeretes modelljeire utalnak, melyeket a laboratóriumi sterilitásból kiemelve, a kultúra kontextusában láthatunk viszont. A szennyeződésről szóló fejezet ennek jegyében idézi fel az iskolás gyermekek faji előítéleteire vonatkozó kutatások eredményeit.

A paradigmátikus rangra lépő elméletek általában az egyes kutatásokból leszűrt és más kutatások számára

operacionalizálható tételeken túl egy jól körülhatárolt emberképet is kifejeznek, és különböző jelentésrétegekkel képesek összehangolni az adott tudomány széttartó meghatározásait. E kihívással és a rá adott különféle válaszokkal számos klasszikussá lett antropológus munkájában találkozhatunk, hiszen az „antropológia” használatban lévő meghatározásai közül az egyik az „empirikus kultúratudomány” helyett inkább az „emberkép” fogalmára vonatkozik (ebben az értelemben esik szó például Freud kapcsán „liberális antropológiáról”). A *Rejtett jelentések* utolsó részének tanulmányában Douglas kitér elméletének tágabb implikációjára, így a világunkban számon tartott növekvő környezeti kockázatokra vagy a relativizmus szerepére a magunkról és környezetünkről való gondolkodásban. Ezeknek az írásoknak közös jellemzője, hogy a kulturálisan meghatározott rendellenességekre vonatkozó szabályokat a korábbiaknál kritikusabb hangnemben tárgyalják.

Mary Douglas a „primitív–modern” ellentétpár kiküszöbölésére egy kétdimenziós modellel tett kísérletet, mely egyén és társadalom viszonyát a rend (*grid*) és a nyomás (*group*) fogalmaival írja le. „Minél egységesebb és átfogóbb az osztályba sorolás, annál nagyobb nyomásra van szükség ahhoz, hogy általános hitele fenntartható legyen a rivális rendszerekkel szemben.” (255. old.) A rivális rendszerek kétségbe vonják az elsajátított osztályozásokat, ezért a leggyakoribb ellenlépés – a törzsi társadalmakhoz hasonlóan – saját társadalmunkban is a rendszer védelmezése a felmerülő veszélyektől és változásoktól. A törzsi kozmológiákban számon tartott veszélyek azonban igen korlátozottak. Ezeket szimbolikus határokkal különítik el, így a társadalmat megóvják számos más lehetséges kockázat figyelembevételétől. A társadalmi valóság és az anyagi környezet egyesülése egyetlen világképben mindkettő számára biztosítja a szükséges hihetőséget. Ám a koherencia felbomlásával együtt megrendül a hihetőség, és gyapodnak a számba vehető veszélyforrások. A különböző szakértők eltérő veszélyesség-definíciókat és osztályozási formákat javasolnak – egyesek

a fogyatkozó energiaforrásokról, mások a még kiaknázatlan lehetőségekről beszélnek –, a tudás korlátozását biztosító mechanizmusok hiánya ilyen módon viszonylagossá teszi a hitelesség kritériumait. A felmerülő veszélyek meghatározásakor a hihetőség végső soron a közmegegyezés függvénye, így az érvényesülő kiválasztási elvek éppolyan kozmológiai elemzésnek vetetők alá, mint bármely törzsi társadalom esetében. A szennyezéssel kapcsolatos elgondolások szerepe továbbra is a társadalom védelmezése a kellemetlen tudástól – ilyen például a világ szegényebbik felének hibáztatása a túlnépesedésért. A szennyező hitek politikai funkciójának bemutatása során Douglas hangsúlyozza, hogy a nézőpontok felváltásával saját hiedelmeinket összehasonlíthatjuk más kultúrák oksági rendszereivel, így téve eleget korunk önismeretre és öntudatosságra irányuló kívánalmának. E kihívás azonban a Douglas által javasolt elemzési módszert is érinti, amire a kötet egy korábbi tanulmánya (*Pogány sötétség*) is kitér. A társadalmi rendre vagy veszélyre vonatkozó kozmológiai hiedelmek egyre kevésbé állandóak: változékonyságuk, a közöttük folyó viták és cserék tanulmányozása a társadalmi struktúrában lehorogonyzó értelmezés dinamikus szempontjaira helyezi a hangsúlyt.

Mary Douglasnak mint a magyar társadalomtudományi könyvpiac elsőkönyvesének fogadtatása szempontjából a megkészttség okozhatja a legfőbb problémát. Műveire a hatvanas évek óta világszerte hivatkoznak az antropológia, a szociológia vagy a kritikai kultúrakutatás diskurzusaiban. Mára a tőle eredő fogalmak és kutatási kezdeményezések jelentős változásokon mentek keresztül, esetenként már ebben az átalakult formában jutottak el mihozzánk is. A *Rejtett jelentések* második fejezetének bevezetőjét Douglas azzal a gondolatmal zárja, hogy ha az antropológia képes lesz elismerni, hogy minden társadalmi tevékenység szimbolikus, s hogy mindenfajta viselkedés hozzájárul a valóság létrehozásához, akkor áll majd készen a nagy elméleti forradalomra (153. old.). A kötet elemzései e nagy elméleti forradalom bekövetkezésétől vagy elmaradásától függetle-

nül azért vonzóak – s itt újra a szerzőt idézhetjük –, mert a kategóriarendszerek és a társadalmi formációk kapcsolatát az addiginál intímabb dimenzióba helyezik (240. old.). Mary Douglas olyan terminusokat dolgozott ki, amelyek elég általánosak ahhoz, hogy a legkülönbözőbb társadalmi viszonyokra legyenek alkalmazhatók, és elég kifinomultak ahhoz, hogy eközben ne veszítsenek jelentésükből.

PULAY GERGŐ

Bényei Tamás: Archívumok

VILÁGIRODALMI TANULMÁNYOK

Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004. 200 old., 980 Ft (Alföld könyvek)

A kötet a kényszerű műfaji sajátosságok, a hosszas elméleti fejtegetések és az avittas (mindamellert színvonalas) elméleti beszédmód ellenére a világirodalom hazai tanulmányozásának kiemelkedő teljesítménye. Tíz írást foglal laza koncepciózus keretbe; az első rész (*Tételek*) kvázidefinitív elemzéseket, tételes „kimondásokat” tartalmaz – a hátlap tanúsága szerint egy „elméleti nyelv keresésének állomásait”. A megfogalmazás túlzó szerénységére hamar fény derül: itt nem keresés folyik, hanem hosszasan kiértelmezett elméleti nézőpontok kipróbálása a világirodalom legkülönbözőbb prózai szövegein – avagy a tételek alkalmazása. Illetve fordítva – mivel ez is a kötet nyíltan vallott célja –, az elméletet, a „dekonstrukciót, az etikai kritikát és a pszichoanalízist egy-egy irodalmi szöveg vonja kérdőre” (hátlap). A *Tételek* megjelölés ennyiben csakugyan találó, az elemzések kész, kialakult, általában a nemzetközi szakirodalomhoz kapcsolódó vitapozíciót illusztrálnak. A könyv második fele (*Áttételek*) olyan elemzéseket tartalmaz, amelyekben a tárgy kijátssza az eredendően hozzá kapcsolt tételt. Határátjárásokat, átszivárgásokat, anyagi és textuális „túlhabzásokat” tárgyal – talán nem meglepő, hogy ide tartoznak a gyűjtemény legsikerültebb tanulmányai.